

Study of the problem of the relationship of self-determination and self-realization of the individual (self-realization of students in educational and cognitive activities)

L. Marianenko

G.S. Kostiuk Institute of psychology of NAES of Ukraine

Article info

Received 15.06.2017

Accepted 07.08.2017

lmarianenko@gmail.com

Мар'яненко, Л.В. (2017). Вивчення проблеми взаємозв'язку самодетермінації і самореалізації особистості (на прикладі самореалізації учнів в навчально-пізнавальній діяльності). *Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools*, 22(4), 21–26.

Marianenko L. (2017). Study of the problem of the relationship of self-determination and self-realization of the individual (self-realization of students in educational and cognitive activities). Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools, 22 (4), 21–26.

On the basis of the theoretical review, it is concluded that self-realization of the personality presages self-determination (self-causality and self-directedness), after which self-realization is realized, and, finally, self-development of the personality as a productive developmental effect of self-realization. It indicates the criteria for self-determination: a sense of freedom, independence in choice, spontaneity, creativity, passion for business. For this, a person must have high potentials: spiritual, moral, personal, self-fulfilling. Qualities that block self-realization, such as the motivation for avoiding failures, different neurotic deviations of the personality are singled out, for example: sensitivity to threats of the personal "I", development of self-doubt. Among the factors of blockade of self-realization, there is also such a phenomenon as scarcity, defined as experiencing a deficit while satisfying the basic needs of the individual. Empirically defined are the qualities that reduce the blockade of self-realization (internality in the field of achievements, constructivism of worldview moderating, autonomous causal orientation, high family organization, internalization of higher family values). According to the factor analysis, the blockade of student self-realization in the process of learning and cognitive activity impersonal causal orientation, amotivating motivation (motivation, disorganizing activity); the predominance of external motivation (prestige, primacy, material encouragement) is the terminology of R. Ryan and E. Deci.

Keywords: self-realization; self-determination; personal potential; self-fulfilling potential; favorable and unfavorable conditions for self-determination; blockade of self-realization; diagnostics of self-determination and self-realization of the student's personality in the process of cognitive educational activity; reflexive and factor analysis of quality; qualities that strengthen the blockade of self-realization; qualities that block the self-realization blockade.

Вивчення проблеми взаємозв'язку самодетермінації і самореалізації особистості (на прикладі самореалізації учнів в навчально-пізнавальній діяльності)

Л.В. Мар'яненко

Інститут психології імені Г.С.Костюка НАПН України

Передує самореалізації особистості самодетермінація – самоспричинення, самопокладання, потім здійснюється самореалізація як така і, насамкінець, як результат, в якості розв'язкового ефекту, відбувається особистісний саморозвиток. Критеріями самодетермінації визначаються: відчуття свободи, самостійність вибору, спонтанність, креативність, зацікавленість. Для цього необхідними є наявність високих духовного, морального і особистісного потенціалів. Виокремлюються якості, що блокують самореалізацію: мотивація уникнення невдач, певні невротичні відхилення, а саме: чутливість погроз щодо «я», формування невпевненості у собі. Також вказується на дефіцитарність, яка визначається як переживання дефіциту в задоволенні базових потреб. Емпірично підтверджується, що заперечує блокаду самореалізації учня у пізнавальній діяльності інтернальність у сфері досягнень, конструктивна світоглядна самодетермінація, автономна каузальна орієнтація, висока організація сім'ї, інтерналізація вищих цінностей. За факторним аналізом, посилюють блокаду самореалізації учня в пізнавальній діяльності: безособова каузальна орієнтація, амотивувальна мотивація, тобто мотивація, спрямована поза діяльності (термін Р. Райані і Є.Десі), превалювання зовнішньої мотивації (престиж, першість, матеріальна винагорода).

Ключові слова: самореалізація; самодетермінація; самореалізаційний потенціал особистості; особистісний потенціал; сприятливі і несприятливі умови самодетермінації; блокада самореалізації; діагностика самодетермінації і самореалізації; кореляційний і факторний аналіз даних; якості, що підсилюють і гальмують блокаду самореалізації.

Вступ

Для того, щоб зрозуміти феномен самореалізації, необхідно торкнутися таких проблем, як духовність, совість, моральні цінності, віра, релігійний світогляд. Ключову роль в самореалізації відіграє самодетермінація (рефлексія, свідомість, за допомогою яких особистість не дозволяє зовнішніх маніпуляцій над собою). Моральні та духовні функції людини мають надприродний статус. (Cherelieva, 2009). Нормальний розвиток особистості веде до набуття людської сутності. Центральна характеристика людини – ставлення до іншої людини (Rubinshtein, 1973). Особистість оцінюється в континуумі: людськість-нелюдськість, добро – зло. Звідціль нами виводяться поняття конструктивної і деструктивної самодетермінації, і відповідно, конструктивної і деструктивної самореалізації. Конструктивна самодетермінація – обґрунтування і вибір добра, самореалізація добра, саморозкриття добрих талантів. Деструктивна самодетермінація – обґрунтування і вибір зла, самореалізація зла, саморозкриття злих талантів. Братусь Б. С. відмічає, що людина може бути цілком психічно здорова, водночас, вона може бути хворою, як особистість, тобто, не координувати вчинків із загальнолюдськими цінностями, не спрямовувати своє життя на досягнення людяності, добра. Психічно здоровий, але особистісно хворий – діагноз більшої кількості сучасних людей (Bratus, 1990; 1997).

Самореалізація відбувається у площині інтенції, творчого задуму. Діяльнісна самореалізація відбувається в рамках різних діяльностей: духовної, душевної, творчої, життєтворчої. Самореалізація пов'язана із самотрансценденцією: цим пояснюється зв'язок самореалізуючої особистості із Богом, духовністю, виникнення інсайту, народженням ідей, думок. Зв'язок самореалізації і самодетермінації проявляється в тому, що самодетермінація – це самовизначення, як саме здійснюється самореалізація з урахуванням духовних законів. Взаємозв'язок самореалізації і самоздійснення можна розкрити так: само здійснення - це досягнення успіху, розвитку

протягом життя, досягнення успіху і соціального визнання. Зв'язок самореалізації і самоздійснення полягає в тому, що досягнення стану самореалізації розглядається через феномен понаднормативної активності.

Самореалізація в діяльності є процесом, який сприяє і розвитку особистості в цілому, і становленню діяльності цієї особистості конкретно. Самореалізація активізує орієнтацію особистості на власні можливості: потенціал, здібності, мотиви. Глибинні умови самореалізації – це риси, що сприяють прояву самореалізації, і можливості, які забезпечують досягнення самореалізації. Для самореалізації необхідним є: потреба у самореалізації і адекватне самоставлення. Потреба у самореалізації запускає самодетермінацію як процес сутнісного самовизначення і залежить від особистісного потенціалу. Самореалізація як результат визначається в критеріях: успіх-неуспіх, визнання-невизнання, схвалення-критика. Крім того, самореалізація може вивчатися і як ціль, і як процес, і як засіб, і як результат. Самореалізація передбачає цілісність особистості і її високі досягнення. Вона вимагає від особистості суб'єктності і активності. Визначальний мотив людини при самореалізації – це досягнення успіхів. Самореалізація має змістові, процесуальні, результативні складові.

Усі ці теоретичні викладки майже стали аксіоматичними у психологічних дослідженнях стосовно самореалізації, але потребує більш поглибленого вивчення взаємозв'язок самореалізації і самодетермінації (вищої духовності або моральності конкретної особистості), розкриття значення самодетермінації для досягнення самореалізації, і підтвердження цього факту на емпіричному рівні.

Мета нашого дослідження - розкрити феномен самореалізації учня в його пізнавальній діяльності, як за допомогою теоретичного аналізу, так і з допомогою емпіричного дослідження.

Стан розробки проблеми

Проблема самореалізації особистості розроблялася в гуманістичній психології. А. Бандура, розробляючи концепцію самоефективності особистості, визначав, що в основі самореалізації особистості покладаються її переконання про себе і про оточуючий світ. А. Маслоу визначив самореалізацію як досягнення досконалості у тому, що людина здійснює. К. Роджерс характеризував самореалізацію, як досягнення успіху і розвитку у діяльності протягом невеликого проміжку часу. Ш. Бюллер розглядала самореалізацію як майстерність, як навичку досягнення високих результатів. На думку дослідниці, самореалізація залежить від здатності ставити цілі, адекватні внутрішній сутності людини (Eidemyller, Dobriakov, Nykolska, 2003).

Представники російської постнекласичної психології приділили досить значну увагу розробці проблеми самореалізації. Ленотьев Д.О. протиставляє самореалізацію і квазісамореалізацію. Самореалізація досягається через самоактуалізацію, в той час як квазісамореалізація досягається через неправду або через якусь «натяжку», що заміщує реальну суб'єктну діяльність. Самореалізація має соціальне визнання, тобто соціальна спільнота визнає результат самореалізації як талановитий здобуток людства, або діяльну значущість особистого вкладу, - за термінологією Леонтьєва Д.О. Розвитковий ефект самореалізації заключається в тому, що її результатом обов'язково є особистісний розвиток, поява розвиткових властивостей особистості. Дуже важливим моментом у самореалізації є пізнання.

Самореалізація неможлива без: спрямованості на цілісне сприйняття світу (без прагнення до побудови картини і образу світу, без прагнення сформувати свій власний світогляд); без відкриття світу для себе; без знаходження проблем і розуміння зв'язності протиріч; без сформованості пізнавальної потреби і творчої спрямованості.

Самореалізація має дві форми: персоналізацію (внесення реального вкладу в інші особистості) і культуралізацію (внесення реального вкладу в скарбницю людства). Самореалізаційний потенціал (за Леонтьєвим Д.О.) включає в себе: активність, розвиток, інтеграцію, самодетермінацію, саморегуляцію, самовдосконалення, цілісність (Leontiev, 1997).

Кудінов С.І. виділяє 2 форми самореалізації: внутрішню і зовнішню, а також - три види самореалізації: діяльну, соціальну, особистісну. При діяльній самореалізації самовираження суб'єкта відбувається в різних видах діяльності, приміром, в навчальній, пізнавальній, творчій, професійній тощо. При діяльній самореалізації досягається, принаймні, компетентність у відповідній діяльності. Соціальна самореалізація проявляється в гуманітарній місії особистості. Особистісна самореалізація виявляється у самовдосконаленні, досягненні особистісного зростання, саморозкритті особистісного потенціалу. На думку Кудінова С.І. особистісний потенціал містить у собі такий набір якостей: відповідальність, допитливість, товариськість, працьовитість,

наполегливість, ініціативність, ерудицію, креативність. (Kudinov, 2007).

Особистісна самореалізація за Коростильовою Л.О. визначається як здійснення особистістю можливостей розвитку «я» за допомогою власних зусиль, співтворчості з близьким і далеким оточенням, соціумом, світом (Korostyleva, 2005). Одне з визначень: «Самореалізація – здійснення можливості розвитку «Я» у діяльності, творчості, взаємодії з допомогою власних зусиль» (Leontiev, 1997).

Коростильовою Л.О. виокремлюється 4 рівні самореалізації: примітивно-виконавський; індивідуально-виконавський; соціально-рольовий; рівень досягнення сутнісної автентичності. При цьому зазначається, що при самореалізації нижчих рівнів самодетермінація відсутня, а при самореалізації вищих рівнів самодетермінація сформована і функціонує як вищий екзистенційний (духовний) регулятор діяльності. (Korostylova, 2000; 2011).

Галажинський Е.В. описує різні рівні самореалізації. На думку дослідника рівні самореалізації зумовлені різними формами активності (адаптивна-понаднормативна); різними цінностями (матеріальні-духовні); різними рівнями самодетермінації. Дослідник вважає, що високий рівень самодетермінації забезпечує ціннісно-детермінований, продуктивно-надситуативний рівень самореалізації, який виявляється у наявності таких якостей, як: творчість, відкритість, відповідальність, персоналізація, культуралізація, намагання перетворити світ. При низькому рівні самодетермінації, коли переважають такі цінності, як: матеріальний статок, першість, престиж тощо - самореалізація має низький, репродуктивно-адаптивний рівень. За Галажинським Е.В., смисли детермінують самореалізацію репродуктивно-адаптивного типу, а цінності детермінують самореалізацію продуктивно-зверхадаптивного типу.

Дослідник вважає, що якщо людина обирає для себе творчість як цінність, це означає наявність у неї готовності до здійснення самореалізації вищого рівня. При розвиненій самореалізації людині притаманні такі якості: відкритість світові, перебудова стереотипів, рефлексія потреб і почуттів, цілісне сприйняття світу, сформовані картина і образ світу, самодетермінація, розуміння зв'язності протиріч, пізнавальна потреба, творча спрямованість. Також особистості, яка самореалізується властиві такі риси характеру: впевненість, реалістичність сприйняття світу, адаптивність, незалежність від коливань настрою. Їй притаманні і такі вольові якості: сміливість, рішучість, схильність до ризику, загострені відчуття. Самореалізуюча особистість не розгублюється перед неочікуваними ситуаціями. Для неї характерні такі якості, як: самостійність, автономність, моральність; характерна також така риса темпераменту, як низька ригідність. Серед когнітивного фактору виокремлюється висока чутливість до проблем. Серед мотиваційного фактору – виражена мотивація успіху. Емпірично досліджено, що особистості із самореалізацією притаманні такі якості самоактуалізації (за методикою «САМОАЛ»): компетентність в часі, гнучкість поведінки, сенситивність до себе,

спонтанність, синергія, креативність, а також вольові і моральні риси.

Галажинський Е.В. визначає такі показники діяльностної самореалізації педагога: по-перше, пізнавальна активність, самодетермінація, сформованість образу світу (це - показники духовності); по-друге, взаємодія з іншими педагогами (це соціальна активність) і по-третє, відкритість досвіду, його зростання і самозбагачення (це показники особистісного самовдосконалення). (Halazhynskiy, 2008)

Дослідники української психологічної школи вивчають проблему самореалізації в ключі діяльностного і структурно-функціонального підходу. Максименко С.Д. зазначає, що особистість є система, що саморозвивається, її структура процесуально самореалізується, забезпечуючи життєдіяльність людини і набуваючи все більш розвинених форм. Але для цього необхідна наявність рефлексивно-творчого потенціалу людини. (Maksymenko, 2013). На думку С.Д. Максименка і Осьодло В.І., дослідження самореалізації особистості має вмщувати в собі врахування життєвих принципів і смислів, життєвих цінностей, ідеалів, можливостей, досягнень особистості, а також самосвідомість в діяльності, мотиви, цілі, якості. Цілісне уявлення про феномен самореалізації неможливий без розкриття її смислової і процесуальної складових, визначення структури і особистісних детермінант [30].

Куценко-Лада Г.В. здійснила психологічну систематизацію існуючих у психології досить численних термінів на «само». За її розмірковуваннями, термін «самодетермінація» етимологічно походить від терміну «самовизначення». Але самовизначення та самодетермінація набули все ж дещо різних смислових відтінків. Термін «самодетермінація» набув значення «самоспричинення», «самопокладання». Термін «самовизначення» містить у собі зміст: уточнення для себе певного шляху. Друга низка термінів, це терміни, що визначають самореалізацію – самоактуалізація, самоздійснення - означають рівень самовтілення особистісного буття, тобто дійсний, реальний, існуючий аспект досягнень особистості. Третя лінія – це результативний момент самореалізації, а саме – особистісний саморозвиток, самопобудова особистості. Дослідниця визначила самореалізаційний потенціал особистості, який є необхідною базою для самореалізації і включає в себе: активність, розвиток, інтеграцію, самодетермінацію, саморегуляцію, самовдосконалення, цілісність. У зв'язку з цим слід зазначити, що крім самореалізаційного потенціалу дослідники виокремлюють особистісний потенціал, який вважається основою самореалізації і до його складу відносять: самодетермінацію, самовизначення, накопичення досвіду, самореалізацію в діяльності (Kutsenko-Lada, 2013). Отже, підсумуємо: насамперед, в самореалізації особистості має здійснитися перша лінія особистісної активності: самодетермінація (каузальність, самоспричинення), а потім – друга лінія – самореалізація, само здійснення, і, насамкінець, - третя лінія – розвиткові самореалізаційні ефекти, саморозвиток, самовдосконалення особистості.

У роботах Пророк Н.В. на першому плані розглядається саморозвиток, який, на думку дослідниці,

не відбувається без самореалізації. Формами саморозвитку визначається самовдосконалення і самоактуалізація. Емпіричними критеріями самодетермінації визначаються такі її прояви: відчуття свободи; самостійність вибору, спонтанність, креативність, зацікавленість. Саморозвиток відбувається через самореалізацію як її результат. Форми саморозвитку: самовдосконалення, самоактуалізація, самореалізація. За умови набуття особистістю певного статусу та формуванні творчої індивідуальності відбувається генералізація самореалізації у різних сферах діяльності (Prorok, 2013).

Потреба в самореалізації є одним із мотивів творчості і водночас, - поштовхом для розвитку особистості. Готовність до самореалізації включає в себе: 1) образ ідеального «я», усвідомлення власних можливостей, здатність розв'язувати творчі надзавдання; 2) спрямованість на самореалізацію (бажання на самовираження у творчості); 3) творчі здібності, що є фундаментом самореалізації; 4). операційну систему самореалізації; 5) досвід, настанови, диспозиції. (Hornostai, 2004).

Гупаловська В.А. виокремлює такі етапи самореалізації: потреба в самореалізації; чутливість до проблем; здатність до знайдення проблеми; творчу активність, результати самореалізації (успіх, високі досягнення, визнання). На думку дослідниці, в самореалізації вирішальну роль відіграє само детермінація. (Hupalovska, 2002).

У статті Сердюк Л.З., Шамич О.М. зазначається, що самореалізацію опосередковує перспектива майбутнього, детермінована мотиваційними процесами цілепокладання. Успішність самореалізації детермінує наявність психологічного благополуччя, оскільки відбувається задоволення базових потреб особистості. Самореалізація забезпечується: 1) прагненням до саморозвитку і саморозкриттям власного потенціалу; 2) оцінкою власних ресурсів (які достатні, щоб досягти успіху); 3) наявністю життєвих цілей та їх реалістичності. Визначається така структура самодетермінації: цілі, цінності, смисли, усвідомлення життєвого шляху, перспектива майбутнього, мотивація самореалізації та саморозвитку; самоставлення особистості, самоефективність та її автономія; розуміння свого потенціалу та віра в себе, у свої можливості, здатність контролю і оцінки досягнень і перспектив, занурення у соціальне життя. На теоретичному рівні автори обґрунтовують, що самодетермінація розвитку особистості є психологічною основою і умовою самореалізації (Serdiuk, Shamych, 2017).

Розв'язуючи проблему активізації самодетермінації особистості, Володарська Н.Д. зазначає, що у кожній особистості є свій власний образ світу, що дає можливість їй усвідомити й те, що цей образ світу може бути неточним, викривленим в той чи інший бік. Усвідомлення цих неточностей спонукає особистість до свободи вибору поглядів, через які і відбувається самодетермінація. (Volodarska, 2017).

Капустюк О.М. і Пастушенко В.С. пропонують психологічну структуру самодетермінації, до якої входять оцінно-смисловий, рефлексивний і самореалізаційний компоненти. До самодетермінації

входять: потреба в досягненні, збереження індивідуальності, самосприйняття, самовизначення. В баченні авторів самореалізація і самодетермінація зливаються. Функціонально, ці психологічні феномени – самодетермінація і самореалізація – досить взаємопов'язані. (Karpiutiuk, Pastushenko, 2013).

Шатирко Л.О. зауважує, що самовизначення, це – різновид самодетермінації і визначається, як самостійний вибір людиною свого розвитку. Самовизначення активізує потребу в суспільній самореалізації. В усвідомленні потреби в суспільній самореалізації допомагає пізнання і освіта. Потреба в суспільній самореалізації визначається як потреба особистості бути потрібною суспільству (Shatyрко, 2013).

Пенькова О.І. зосереджує своє дослідження на такому виді самореалізації, як особистісна самореалізація. Особистісна самореалізація передбачає розвиток різних аспектів особистості шляхом саморозкриття генетичних, індивідуальних, особистісних потенціалів. Особистісна самореалізація передбачає наявність у індивіда інформації про себе (образ «я»). Самореалізація тлумачиться як прагнення людини отримати підтвердження про власну цінність завдяки встановленню еквівалентних відношень між оцінкою «я» і об'єктами, що мають цінність у суспільному житті. Самореалізація є тією цінністю, що характеризує життєву спрямованість на досягнення вершин у різних сферах буття. Автор визначає такі вияви особистісної самореалізації: уміння критично оцінювати себе; довільно спрямовувати і перебудовувати власні вчинки; дотримання соціальних і особистісних норм. На думку дослідниці, без особистісної самореалізації неможливо досягти стану творчої індивідуальності (Penkova, 2017).

Самореалізація особистості підлітків у сфері міжособистісного спілкування є необхідною в аспекті цілеспрямованого формування в цьому віці не лише особистісної самореалізації, а й через неї – діяльнісної і соціальної видів самореалізації (Buchma, 2017). Є досить цікавим дослідження з точки зору прикладного аспекту. Досліджується проблема самосприйняття Я-тілесного як важливого моменту в діяльнісній самореалізації підлітків. Зокрема, зазначається: «Самосприйняття Я-тілесного в підлітковому віці здійснюється як природний процес дорослішання, разом з тим, воно має багато складнощів, потребує створення спеціальних умов, спрямованих на його оптимізацію. Відсутність таких умов може вести до регресу самосприйняття і, як наслідок, до утруднення подальшого розвитку самореалізації» (Moizrist, 2017, p.192-194).

Корніяка О.М. досліджуючи професійну самореалізацію, розглядає її як самоздійснення. (Korniiaaka, 2014).

На думку Луньова В.Є., який досліджував професійну самореалізацію мільйонерів, самореалізація в професійній діяльності є процесом, що сприяє становленню відповідних професійних навичок і процесів мислення (Lunov, 2014).

Невмержицький В.М. досліджує самореалізацію військового психолога. Він зазначає, що ефективність діяльності військового психолога перебуває у прямій залежності від усвідомлення ним ступеня самореалізації. Перешкоди на шляху самореалізації

військового психолога виникають тому, що уявлення про діяльність військового психолога є суперечливими і не завжди співпадають із справжнім змістом його діяльності. (Nevmerzhyskyi, 2009).

Мусяйчук В.В. розробив теоретичну модель учбово-професійної самореалізації студентів-психологів старших курсів. Учбово-професійну самореалізацію дослідник розглядає як багатогранний психологічний феномен, який містить у собі: вибіркову активність, змобілізованість, готовність особистості до внутрішньої діяльності; розширення простору усвідомлення аспектів свого психічного потенціалу і активне його самоусвідомлення: (самоаналіз, самопізнання, самооцінка). Під внутрішньою діяльністю автор розуміє таку самоактивність, що спрямована на розкриття та використання свого психологічного потенціалу, вироблення цілей, завдань та стратегій їх досягнення (Musiichuk, 2016).

Розглядаючи діяльнісну самореалізацію саме у структурному аспекті, Скулиш Н.Є. визначає самореалізацію як певний аспект психологічної системи діяльності, зокрема, її мотиваційної, цільової і ціннісної складових (Skulysh, 2017).

Багато дослідників, визначаючи структуру самореалізації, в якості складового компоненту самореалізації виокремлюють креативність. (Коростильова Л.О., Максименко С.Д., Осьодло В.І. та ін.) У своїх дослідженнях Чудакова О.М. до показників креативності відносить такі риси: відкритість досвіду, чутливість до нових проблем, широта категоризації, віддаленість асоціацій; широчінь асоціативного ряду; швидкість мислення; здатність досить швидко переходити від однієї категорії до іншої, від одного способу рішення до іншого: оригінальність мислення, самостійність, незвичайність і дотепність розв'язання задачі (Chudakova, 2017).

Досліджуючи віковий аспект становлення діяльнісної самореалізації учнів-підлітків, Дзюбка Л.В. виокремила такі її зміни у підлітків: мотиваційно-ціннісна складова; локус контролю; спрямованість; атрибутивність; самоставлення; самоефективність; емоційне самопочуття стосовно навчальної успішності і референтності (Dziubko, 2017).

Проаналізувавши психологічну наукову літературу з проблеми самореалізації, та здійснивши пілотажне дослідження самореалізації учня в навчально-пізнавальній діяльності, ми пропонуємо таку психологічну модель дослідження структурних компонентів самореалізації особистості учня. По-перше, мотиваційний компонент самореалізації (потреба в самореалізації, спрямованість на самореалізацію; готовність до самореалізації; сформованість пізнавальної потреби і пізнавальних мотивів). Мотиваційний компонент самореалізації може вимірюватись за допомогою таких методик: методика «Потреба в досягненні» (Ю.М. Орлов); опитувальник на виявлення мотивів відповідальної поведінки (М.В. Савченко). По-друге, операційний компонент самореалізації (сформовані пізнавальні процеси, пізнавальні здібності). Вивчення операційного компоненту самореалізації може здійснюватись за допомогою методики: опитувальник Ховарда Гардієра

«Властивості мислення (інтелектуальні процеси)» та інших тестів на інтелектуальні і пізнавальні здібності. По-третє, креативний компонент самореалізації (наявні творчі здібності, прагнення до творчих досягнень). Для вивчення цього компоненту можемо запропонувати методику: «Тест на діагностику креативності (автор - Туник Е.Е.)» та ін.. По-четверте, саморегуляційний компонент самореалізації учня в пізнавальній діяльності – самодетермінація, як вищий рівень саморегуляції; особистісне здоров'я, переважання мотивації успіху в порівнянні з мотивацією невдач. Визначення саморегуляційного компоненту діяльнісної самореалізації може здійснюватися за допомогою наступних методик: методика «Види каузальної орієнтації» Р.Райана і Е. Десі; методика експрес-діагностики неврозу (К. Хека і Х. Хеса); методика самодетермінації «Світоглядна самодетермінація особистості учня та її деструкції» «Внутрішні умови самодетермінації учня у пізнавальній діяльності». «Зовнішні умови само детермінації учня» (Marianenko, 2013). Можна застосовувати особистісні опитувальники (Кеттела, Леонгарда-Шмішека т.і.) 5) Особистісний компонент самореалізації учня (особистісний потенціал, тобто якості, що сприяють досягненню самореалізації: духовність, моральність, вольові якості) Методика «Потенціал особистості»; методики: «САТ», «САМОАЛ». 6) Результативний компонент самореалізації учня (досягнення визнання і успіху – середнього, високого або видатного рівня - по шкалі: неуспіх, низький успіх (квасисамореалізація), середній успіх, високий успіх (елементи самореалізації), творчі досягнення, суспільне визнання), видатний успіх (суспільне схвалення). Цей компонент вивчається за допомогою загальних і спеціальних методик: приміром, методика «Самооцінка розвитку пізнавальної діяльності» та методики експертних оцінок на вимір успішності пізнавальної діяльності (Marianenko, 2013-2016).

На наш погляд, важливим і необхідним є напрямок дослідження самореалізації, де визначаються якості, що блокують самореалізацію. Вважаємо, що для ефективного вивчення умов досягнення самореалізації доцільно ввести термін «блокада самореалізації», визначивши його як сукупність психологічних і соціально-психологічних явищ, що заважають прояву, становленню і розвитку самореалізації. Необхідно вивчати явище блокади самореалізації більш ретельно з ціллю цілеспрямованого його усунення. Приміром, заважає самореалізації такий психологічний феномен, як дефіцитарність. У монографії своїй колективній Луньов В.Є. акцентує увагу на тому, що поняття «дефіцитарність» у психології вперше використав А. Маслоу, описуючи людей, яким не вдалося розкрити свій потенціал, стати тим, ким вони могли би бути. А. Маслоу, як відомо, виокремив два види мотивації: мотивація зростання і дефіцитарна мотивація. Дефіцитарність визначається як психологічний феномен, пов'язаний з переживанням дефіциту суб'єкта у необхідних йому для задоволення базових потреб, досягнення поставлених цілей, або збереження власного благополуччя. Отже, дефіцитарний стан - це певний енергетичний дисбаланс і обмеженість внутрішніх особистісних ресурсів, що

блокує процес адаптації, самореалізації та розвитку людини (Lunov & et al, 2016).

Крім того, внутрішніми чинниками блокади самореалізації стають різноманітні невротичні вияви. Терещенко Л.А., вивчаючи проблему невротичних розладів учнів раннього юнацького віку, зазначає, що мотивація уникнення невдач при значному вираженні блокує навчально-діяльнісну самореалізацію учня. Крім мотивації уникнення невдач існують також і певні невротичні відхилення: підвищення чутливості подальших погроз щодо «я», формування невпевненості у собі; афективно-тривожний і егоцентрично-захистний типи сприйняття і поява захисної (зникаючої) мотивації поведінки (уникнення складнощів і небезпек, здатних пошкодити почуття «я», зниження активності, саморегуляції і адаптаційних процесів (Tereshchenko, 2017).

Гіпотезою нашого емпіричного дослідження виступає припущення, що досягнення діяльнісної самореалізації учня у навчальному пізнанні передбачає сформованість усіх компонентів його навчально-пізнавальної діяльності, а також наявність певних особистісних якостей і мотиваційних утворень (головним з яких є самодетермінація), які і систематизують структуру самореалізації. Існують риси психологічного та особистісного нездоров'я, які блокують саморозкриття особистісного потенціалу і досягнення самореалізації. Існують, навпаки, риси особистості, що сприяють розвитку і досягненню учнем самореалізації. Ми передбачаємо, що ключовим аспектом самореалізації є самодетермінація з усіма характерними для неї рисами, а блокадою стає, передовсім, несформованість самодетермінації і негативні риси, що розвиваються на цьому фундаменті.

Експериментальний майданчик емпіричного дослідження

Емпіричне дослідження відбувалося в ЗОШ №36 м. Києва. Учні 8-9 класів, вчитель – Жилкіна О.В. Представимо експериментальний майданчик нашого емпіричного дослідження, до якого увійшли наступні методики.

По-перше, нами були розроблені два варіанти анкети – коротка і більш розширена: «Самодетермінація особистісного пізнання» і «Світоглядна само детермінація та її деструкції», які містили твердження, спрямовані на визначення учнем впливу вищих духовних (світоглядних) цінностей на його пізнавальну діяльність, спілкування, поведінку. У пілотажному дослідженні використовувалась перша анкета, а в головному емпіричному дослідженні було використано другу, більш розширену анкету. Остання методика вимірює два показники: конструктивну світоглядну самодетермінацію і деструкції світоглядної самодетермінації.

Друга методика «Самооцінка учнем пізнавальної діяльності», вимірює показники структурних компонентів пізнавальної діяльності: мотиваційний, операційний, творчий її компоненти, також показники «самореалізація в пізнавальній діяльності», «світоглядна самодетермінація в пізнавальній

діяльності», «морально-етична самодетермінація пізнавальної діяльності». Підраховується середній показник розвитку пізнавальної діяльності учня. Шкала «Самореалізація в пізнавальній діяльності» визначає ступінь саморозкриття потенціалу учня в процесі його навчально-пізнавальної діяльності, досягнення ним саморозвитку, його прагнення успішно проявити свої здібності, працелюбність, зацікавленість, досягнення оригінальних результатів і гарної навчальної успішності, визнання з боку оточення. Низький показник за цією шкалою свідчить про те, що учень не досягає стану особистісного зростання і саморозвитку в процесі навчально-пізнавальної діяльності, отже виявляє відсторонення і відчуженість, формальне здійснення пізнавальних завдань, демонструє слабку успішність з навчальних предметів. Вияви самореалізації учня в процесі навчально-пізнавальної діяльності оцінювалися за такими спостереженнями: заглиблення учня в процес пізнання, його самовияви в навчальному пізнанні (ініціативні узагальнення, запитання, спонтанні думки, оригінальні рішення, прагнення виконати пізнавальні завдання якнайкраще); гарні результати; успіхи; визнання.

Анкета: «Внутрішні умови розвитку самодетермінації учня у навчально-пізнавальній діяльності» розроблена на базі проведеного нами пілотажного дослідження. Внутрішні умови розвитку самодетермінації є такими: цінності самоактуалізації (методика «САМОАЛ») і мотивація готовності до саморозвитку старшокласника в обраній професійній діяльності. Ці шкали обрані нами на основі кореляційного аналізу проведеної методики «Діагностика рівня парціальної готовності до професійного саморозвитку» або «Карта самооцінки готовності до самоосвітньої діяльності» з показником анкети «Самодетермінація у особистому пізнанні» (Sosin, 2004, p.169-178). Методика «Карта самооцінки готовності до самоосвітньої діяльності» має такі шкали: мотиваційний компонент парціальної готовності до саморозвитку; а також когнітивний; морально-вольовий; гностичний; комунікативний компоненти і компонент «здатність до самоуправління». До нашої методики включена шкала «Мотиваційний компонент парціальної готовності до саморозвитку». І шкала методики «САМОАЛ» - «Цінності самоактуалізації». Методика «Внутрішні умови розвитку самодетермінації учня у навчально-пізнавальній діяльності» має два показники: сприятливі внутрішні умови розвитку самодетермінації і внутрішня блокада самодетермінації.

Методика «Зовнішні умови розвитку самодетермінації учнів у навчанні і пізнанні» створена нами як поєднання шкал трьох методик, які дали позитивний кореляційний зв'язок з показником авторської анкети «Самодетермінація пізнавальної діяльності». Попереднє пілотажне дослідження дало змогу затвердити, що зовнішні умови – це високий рівень сімейної ідентифікації, висока організація сім'ї, позитивна підтримка дитини батьками. Тест «Шкала сімейного оточення», або ШСО (R.H. Moos.), за адаптацією С.Ю. Купріянова (Eidemyller, Dobriakov, Nykolskaia, 2003). Сам по собі тест має 4 показника. На базі здійсненого кореляційного аналізу до авторської

анкети увійшов показник «Організація управління сімейною системою», з допомогою якого засвідчуються: дружні стосунки між членами сім'ї, згуртованість сім'ї, почуття обов'язку членів сім'ї один перед одним, підтримка, любов, взаємна прихильність і відповідальність членів сім'ї у стосунках між собою. Тут проявляється взаємоповага не на словах, а на ділі. Вияви: планування діяльності у сім'ї; охайність і організованість; пунктуальність; визначеність обов'язків кожного члену сім'ї.

Методика О. Угрин «Анкета сімейної ідентифікації». До нашої методики увійшла шкала «Сімейна ідентифікація цінностей». Шкала нараховує 9 запитань. Вияви сімейної ідентифікації цінностей: врахування дитиною порад батьків; підтримка дитини батьківськими порадами; поради батьків в навчанні і пізнанні; роль батьків у становленні дитини як особистості; вирішення проблем дитини; демократичний стиль спілкування батьків з дитиною; сприятлива атмосфера в сім'ї для особистісного зростання і розвитку дитини; збіг цінностей батьків і дитини (Uhrun, 2014).

Опитувальник Е. Шаффера «Ставлення батьків до своїх дітей і ставлення дітей до батьків», створений Е. Шаффером у 1965 році (Ratanova, Shliakhta, 2000). Показники методики: позитивний інтерес з боку батьків (підтримка батьків); директивність; ворожість, автономність, непослідовність. На підставі здійсненого кореляційного аналізу до нашої методики включена шкала: «Позитивний інтерес до дитини з боку батьків (підтримка батьків)». Цей критерій визначає прийняття дітей батьками, беззаперечне розуміння ними дітей і позитивне ставлення батьків до дітей. Вияви: регулювання самопочуттів дитини; регулювання емоційного стану дитини; розв'язання проблем дитини; вміння слухати дитину; емоційна підтримка з боку батьків: схвалення батьками своїх дітей; стиль спілкування у сім'ї - демократичний; любов батьків до дитини; сприятлива атмосфера в сім'ї; підтримка власних думок дитини; збіг цінностей і світогляду батьків і дітей; приділення батьками значного часу своїй дитині; відвертість батьків у ставленні до дитини; виховний вплив батьків на дитину; підтримка батьками самостійності дитини; виховання батьками духовних цінностей, світогляду; автономії і самостійності; духовних орієнтирів, а також впевненості у розв'язанні проблем. За методикою: «Зовнішні умови самодетермінації» визначається два показника: негативні зовнішні умови для розвитку самодетермінації, позитивні зовнішні умови для розвитку самодетермінації. (Marianenko, 2013; 2016).

До стандартизованих тестів нашого дослідження увійшли такі методики: Методика - метод дослідження рівня суб'єктивного контролю РСК. Показники за цією методикою вичислювалися за такими шкалами: загальною інтенральною (Із); інтенральною в галузі досягнень (Ід); інтенральною в галузі невдач (Ін); інтенральною у сімейних стосунках (Іс); інтенральною в галузі учбових стосунків (Іу); інтенральною у ставленні до здоров'я і хвороб (Ізх) (Kudriashov, 1992). Методика «Види каузальних орієнтацій» Р. Райана і Е. Десі, розроблена авторами у 1985 році. Опитувальник

вимірює ступінь вираження трьох видів каузальних орієнтацій. Показники: внутрішня каузальна орієнтація, тобто орієнтація на автономію, означає автономну саморегуляцію, самостійне прийняття рішень відносно своєї поведінки, сформовану самодетермінацію. Зовнішня каузальна орієнтація свідчить про те, що поведінка людини в більшій мірі регулюється зовнішніми або інтродюкованими нормами, а не власним вибором. Самодетермінація за таких умов не функціонує. Безособова каузальна орієнтація свідчить про мінімальний рівень прояву індивідом ініціативи. Самодетермінація також не сформована. При зовнішній і безособовій орієнтаціях індивід уникатиме змін і прагнучиме до жорстко закріпленої стабільності (Derhachova, 2005).

Методика «Вияв стилю саморегуляції діяльності» (методика складена В.С. Паригінім), має два показники: автономний і залежний стилі саморегуляції діяльності. Показник «автономний стиль саморегуляції діяльності» вказує на те, що учнем виявляються такі якості, як розвинутий самоконтроль, упевненість у собі, схильність до самостійного виконання будь-якої роботи. Другий показник методики: «залежний стиль саморегуляції діяльності» свідчить про той факт, що при здійсненні діяльності учні спираються головним чином на поради, підказки, вказівки з боку вчителя, батьків, інших учнів. (Kyrsheva, Riabchykova, Helykon, 1995).

Психологічний аналіз даних емпіричного дослідження

Психологічний аналіз одержаних емпіричних даних за вищеописаними методиками проводився на основі кореляційного і факторного статистичних аналізів. Як засвідчує кореляційний аналіз, показник самореалізації учня у пізнавальній діяльності має позитивний кореляційний зв'язок із показником мотиваційного компоненту пізнавальної діяльності (+0,54), операційного компоненту пізнавальної діяльності (+0,51) та творчого її компоненту (+0,36), а також - із показниками морально-етичної самодетермінації (+0,43) та світоглядної самодетермінації у пізнавальній діяльності (+0,31). Слід зазначити, що показник внутрішньої блокади самодетермінації має негативний кореляційний зв'язок із самореалізацією учня в пізнавальній діяльності (-0,36), в той час як сприятливі внутрішні умови самодетермінації позитивно впливають на самореалізацію учня у пізнавальній діяльності (+0,37). Позитивний кореляційний зв'язок із самореалізацією учня в пізнавальній діяльності має також інтерналізація вищих цінностей (за Р. Райаном і Е. Десі), тобто розуміння і прийняття учнем вищих цінностей у саморегуляцію своєї поведінки (+0,40). Слід зазначити, що негативно впливає на самореалізацію показник деструкції світоглядної самодетермінації (-0,66), в той час, як показник конструктивної світоглядної самодетермінації має із самореалізацією учня у пізнавальній діяльності позитивний кореляційний зв'язок (+0,45). Хочемо відмітити, що показник інтернальності у сфері досягнень пов'язаний із самореалізацією учня у пізнавальній діяльності зворотнім зв'язком (-0,43). Можемо пояснити це тим, що

надто сильний суб'єктивний локус контролю (методика РСК) може блокувати самореалізацію учня як самовиявлення талантів і досягнення визнання і успіхів. Хоч цей показник (як засвідчують наші попередні дослідження) позитивно пов'язаний із самодетермінацією, оскільки сприяє рефлексії різних нюансів того, що відбувається навколо пізнавальної діяльності учня в процесі навчання.

В результаті здійсненого факторного аналізу, виокремився один фактор, який можна назвати «Блокада самореалізації учня в пізнавальній діяльності» (-0,81), де визначаються як сприятливі, так і несприятливі для самореалізації учня феномени, а саме: інтернальність у сфері досягнень визначається, як психологічний аспект, що сприяє самореалізації і знаходиться у диспозиції з блокадою самореалізації (+0,72). Отже, інтернальність може заважати вияву самореалізації, але вона усуває блокаду самореалізації, сприяє розвитку і становленню самореалізації. Також, заперечує блокаді самореалізації конструктивна світоглядна самодетермінація (+0,62). Каузальна автономна орієнтація (за методикою Р. Райана і Е. Десі) також має позитивний взаємовплив із самореалізацією учня в пізнавальній діяльності, що видно по факторній вазі (+0,52). Висока організація сім'ї розвиває самореалізацію учня (+0,31). Це пояснюємо тим, що усвідомлена і планомірна спрямованість батьків на розвиток дитини у сім'ї сприяє тому, що учнем набагато легше досягається самореалізація у навчанні (+0,36). Негативно на самореалізацію учня в пізнавальній діяльності впливає: безособова каузальна орієнтація (за методикою Р. Райана і Е. Десі в адаптації Дергачової О.Є.). (-0,61)*. Це можна пояснити тим, що несформованість внутрішнього стержня, ціннісних переконань, тобто відсутність самодетермінації як особистісної автономії, сприяє становленню відчуження і тому, що блокується самореалізація учня. Негативний зв'язок із самореалізацією учня має показник амотивувальної мотивації, тобто негативна мотивація до діяльності - за Р. Райаном і Е. Десі (методика експертної оцінки) (-0,47). Крім того, обернений зв'язок виявляє із самореалізацією і показник зовнішньої мотивації (престиж, першість, матеріальна винагорода) (-0,40). Інтерналізація цінностей самоактуалізації, тобто прийняття цих цінностей як своїх власних, сприяє розвитку самореалізації учня у пізнавальній діяльності. (+0,40).

Висновки

На основі здійсненого теоретичного аналізу можна узагальнити, що самореалізація, при відсутності самодетермінації, приймає репродуктивно-адаптивний рівень, при наявності самодетермінації - продуктивно-понаднормативний рівень. Самодетермінація визначається як такий психологічний глибинний феномен особистості, який вбирає в себе її внутрішній світ, картину і образ світу, власний світогляд, що став переконанням і регулятором поведінки, внутрішні стани і риси характеру, через що особистість регулює у собі прояви автономності, активності, креативності з позиції найвищих для неї ціннісних і духовних

орієнтацій - і, тим самим, досягає самореалізації, чим забезпечує розвиток здібностей, власний саморозвиток. Необхідним є розгляд внутрішніх чинників блокади самореалізації, особливо – появи мотивації уникнення невдач, яка при значному вираженні заважають прояву самореалізації. Проведене емпіричне дослідження засвідчує, що показник самореалізації учня у пізнавальній діяльності має позитивний кореляційний зв'язок із мотиваційним, операційним та творчим компонентами пізнавальної діяльності, а також – з показниками морально-етичної та світоглядної смодетермінації, що регулюють пізнавальну діяльність учня. Цим підтверджується гіпотеза про структурну зумовленість прояву самореалізації учня у навчально-пізнавальній діяльності та позитивний вплив на самореалізацію розвинених морально-етичної, так і світоглядно-духовної самодетермінації. Також емпірично доведено, що показник внутрішньої блокади

Література / References

- Volodars'kaya, N. (2017). Technology activating the process of self-determination of personality development: dialogue-phenomenological approach. Actual problems of psychology: collection of scientific works of the psychology Institute of Kostyuk G.S. NAPN of Ukraine, Y1,32-38. [in Russian]
- Володарська, Н. (2017). Технології активізації процесу самодетермінації розвитку особистості: діалогово-феноменологічний підхід. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України*, Y1 (13), 32-38.
- Galazhinsky, E. (2008). Problem levels of self-realization rights: Value semantic context. In Znakov, V., Zalevskiy, T. (Eds.), *The value foundations of psychological science and the psychology of values*. Moscow, Institute of psychology NAPN of Ukraine. [in Russian]
- Галажинский, Э. (2008). Проблема уровней самореализации человека: ценностно-смысловой контекст. Знаков, В., Залевский, Т. (Ред.), *Ценностные основания психологической науки и психология ценностей*. Москва, Институт психологии РАН.
- Galazhinsky, E. (2008). System determination of self-realization of personality. (Author's abstract of the dissertation of the doctor of psychological sciences). [in Russian]
- Галажинский, Э. (2008). Системная детерминация самореализации личности. (Автореф. дис. ... доктора психол. Наук)
- Gornostaj, P. (2004). The individual's readiness for the self-realization as a psychological problem. *Problems of general and pedagogical psychology*, 6 (3), 105-110. [in Ukrainian]
- Горностай, П. (2004). Готовність особистості до самореалізації як психологічна проблема. *Проблеми загальної та педагогічної психології*, 6(3), 105-110.
- Gupalov'ska, V. (2002). Self-realization as a problem of personality development in contemporary foreign psychology. *Problems of the humanities. Scientific notes GGGU of Ivan Franko*, 10, 100-110. Drogobych, Vumir. [in Ukrainian]
- Гупаловська, В. (2002). Самореалізація як проблема розвитку особистості у сучасній зарубіжній психології. *Проблеми гуманітарних наук. Наукові записки ДДГУ ім. Івана Франка*, 10, 100-110. Дрогобич, Вимір.
- Dergacheva, O. (2005). *Personal autonomy as a subject of psychological research: dissertation of the candidate of psychological sciences*. [in Russian]
- Дергачёва, О. (2005). *Личностная автономия как предмет психологического исследования: дис. ... канд. психол. Наук*.
- Druz, O. (2016). *Psychosomatic and self-psychotic disorders in the practice of a medical psychologist: monography*. In Druz, O., Aimevov, K., Lunov, V., Chernenko, I. (Eds.). Odessa, Press-kur'er. [in Ukrainian]
- Друзь, О. (2016). *Психосоматичні та самотопсихічні розлади в практиці медичного психолога: монографія*. Друзь, О., Аймедов, К., Луньов, В., Черненко, І. (Ред.). Одеса, Прес-кур'єр.
- Corniyaka, O. (2014). Psychology of professional self-determination of teachers of higher education. *The third all-Ukrainian psychological congress on the international participation the person in the modern world*. Kyiv, Informacijne-analitichne agentstvo. [in Ukrainian]
- Корняка, О. (2014). Психологія професійного самовизначення викладачів вищої школи. *Третій Всеукраїнський психологічний конгрес з міжнародною участю «особистість у сучасному світі»*. Київ, Інформаційно-аналітичне агентство.

самодетермінації має негативний кореляційний зв'язок із самореалізацією учня в пізнавальній діяльності, в той час як показник сприятливих внутрішньо-психологічних умов смодетермінації позитивно корелює із показником самореалізації учня у пізнавальній діяльності. Позитивний кореляційний зв'язок із самореалізацією учня в пізнавальній діяльності має також інтерналізація цінностей самоактуалізації (за Р. Райаном і Е. Десі), тобто розуміння і прийняття учнем вищих цінностей, як регуляторів поведінки. Як засвідчує факторний аналіз, внутрішня каузальна автономна орієнтація (за методикою Р. Райана і Е. Десі) має позитивний вплив на самореалізацію учня в пізнавальній діяльності. Позитивну факторну вагу у факторі «блокада самореалізації» виявив показник зовнішньої мотивації (престиж, першість, матеріальна винагорода).

- Korostulyova, L. (2000). Levels of self-realization of personality. *Psychological problems of self-realization of the personality*, 4, 21-46. [in Russian]
- Коростылёва, Л. (2000). Уровни самореализации личности. *Психологические проблемы самореализации личности*, 4, 21-46.
- Korostulyova, L. (2005). Psychology of self-realization of personality: difficult in the professional sphere. St. Petersburg, Rech. [in Russian]
- Коростылёва, Л. (2005). *Психология самореализации личности: затруднения в профессиональной сфере*. Санкт-Петербург, Речь.
- Kudinov, S. (2007). Polysystemic approach to the study of self-realization of personality. *Siberian pedagogic magazine*, 3, 337-346. [in Russian]
- Кудинов, С. (2007). Полисистемный подход исследования самореализации личности. *Сибирский педагогический журнал*, 3, 337-346.
- Leontiev, D. (1997). Self-realization and the essential forces of man. Psychology with a human face: humanistic perspective in post-Soviet research of personality. In Leontiev, D., Chur, V. (Eds.). Moscow, Smusl. [in Russian]
- Леонтьев, Д. (1997). *Самореализация и сущностные силы человека. Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии*. Леонтьев, Д., Шур, В. (Ред.). Москва, Смысл.
- Lunov, V. (2014). Formation and development of professional thinking of the individual in the system of law enforcement bodies of Ukraine: Monography. Makeyevka, MEG. [in Ukrainian]
- Луньов, В. (2014). *Становлення та розвиток професійного мислення особистості у системі органів внутрішніх справ України: Монографія*. Макіївка: МEG.
- The best psychological tests for vocational selection and career guidance. Description and guidance for use (1992). In Kudryashov, A. (Ed.). Petrozavodsk, Peterkom. [in Ukrainian]
- Лучшие психологические тесты для профотбора и профориентации. Описание и руководство к использованию (1992). Кудряшов, А. (Ред.). Петрозаводск, Петерком.
- Maryanenko, L. (2013). *Self-determination of students in the process of scientific and cognitive activity. Psychological factors of self-determination of the individual in the educational space. Collective monograph*. In Maksimenko, S. (Ed.). Kirovohrad, Imex-LTD. [in Ukrainian]
- Мар'яненко Л. (2013). *Самодетермінація учнів у процесі навчально-пізнавальної діяльності. Психологічні чинники самодетермінації особистості в освітньому просторі. Колективна монографія*. Максименко, С. (Ред.) Кіровоград, Імекс-ЛТД.
- Maryanenko, L. (2013). , 10 (28), 390-403. Psychological structure of students self-realization in scientific cognitive activity. Actual problems of psychology: Collection of scientific papers. Psychology of learning. Genetic psychology. *Medical psychology*, 10 (28), 390-403. [in Ukrainian]
- Мар'яненко, Л. (2016). Психологічна структура самореалізації учнів в навчально-пізнавальній діяльності. *Актуальні проблеми психології: Збірник наук. праць Інституту психології НАПН України ім. Г.С. Костюка. Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія*, 10 (28), 390-403.
- Material of the 3rd International scientific practical conference «The genesis of being an individual» (2017). Kyiv, Informatsiyne-analitichne agentstvo. [in Ukrainian]
- Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції «Генеза буття особистості» (2017). Київ, Інформаційно-аналітичне агентство.
- Musiychuk, V. (2016). *Psychological features of educational professional self-realization of future psychologists. Scientific monograph*. [in Ukrainian]

- Мусійчук, В. (2016). Психологічні особливості учбово-професійної самореалізації майбутніх психологів: Наукова монографія.
- Nevmergutsky, V. (2009). Problems of achievements of professional self-realization of a military psecologist. Material of all-military scientific practical conference «Actual problems of psychological support of vital forces in modern conditions». Kyiv, NAOU. [in Ukrainian]
- Невмержицький, В. (2009). Проблеми успішності професійної самореалізації військового психолога. *Матеріали Всеармійської науково-практичної конференції «Актуальні проблеми психологічного забезпечення життєдіяльності військ (сил) в сучасних умовах»*. Київ, НАОУ.
- Penkova, O. (2017). Values of self-improvement – an important condition for self-realization of the individual in family relationships. *Actual problems of psychology: collection of scientific papers of Institute of psychology of Kostyuk G.S. NAPN of Ukraine*, Y1 (13), 121-128. Kyiv-Zhutomir, ZDU of Franko, I. [in Ukrainian]
- Пенькова, О. (2017). Цінності самовдосконалення – важлива умова самореалізації особистості у сімейній взаємодії. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України*, У1(13), 121-128. Київ-Житомир, ЖДУ ім. І. Франка.
- Ratanova, T., Chlyahra, N. (2000). *Psychodiagnostic methods of studying personality: Tutorial*. Moscow. [in Russian]
- Ратанова, Т., Шляхта, Н. (2000). *Психодиагностические методы изучения личности: Учебное пособие*. Москва.
- Maksymenko, S. (2013). *Psychological factors of self-determination of the individual in the educational space. Collective monograph*. [in Ukrainian]
- Максименко, С. (2013). *Психологічні чинники самодетермінації особистості в освітньому просторі. Колективна монографія*. Кіровоград, Імекс – ЛТД.
- Kirsheva, N., Ryabchikova, N. (1995). Psychology of personality: tests, questionnaire, methodology. Moscow, Gelikon. [in Russian]
- Киршева, Н., Рябчикова, Н. (1995). Психология личности: тесты, опросники, методики. Москва, Геликон.
- Tsekhmister, Y. (2016). Fundamental principles for pre-occupational training of pupils' youth. *Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools*, 1 (13), 6-17.
- Serdyk, L., Shamuch, O. (2017). Self-determination of the personality as the psychological basis of its self-actualization. *Actual problems of psychology: Collection of scientific papers of University of Psychology of Kostyuk G.S. of Ukraine NAPN*, Y1, 13, 164-173. Kyiv-Zhutomir, ZDU of Franko I. [in Ukraine]
- Сердюк, Л., Шамич, О. (2017). Самодетермінація особистості як психологічна основа її самореалізації. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*, У1(13), 164-173. Київ-Житомир, ЖДУ ім. І. Франка.
- Sosin, V. (2004). *Psychodiagnostic knowledge of professional activity*. St. Petersburg. [in Russian]
- Сонин, В. (2004). *Психодиагностическое познание профессиональной деятельности*. Санкт-Петербург.
- Ugrin, O. (2014). *Family identification as a factor of psychological readiness for professional self-realization of a student's personality* (Author's abstract of the dissertation of the doctor of sciences. Kyiv. [in Ukrainian]
- Угрин, О. (2014). *Сімейна ідентифікація як чинник психологічної готовності до професійної самореалізації особистості студента* (Автореф. дис. канд. психол. наук). Київ.
- Eidemiller, E., Dobryakov, I., Nikol'skaya, I. (2003). Family diagnosis and family psychotherapy. St. Petersburg. [in Russian]
- Эйдемиллер, Е., Добряков, И., Никольская, И. (2003). *Семейный диагноз и семейная психотерапия*. Санкт-Петербург.
- H'el, L. (2006). *Theory of personality* (3rd Ed.). In H'el, L., Zigl. er, D. (Eds.) St. Petersburg, Piter Press. [in Russian]
- Хьел, Л. (2006). *Теории личности* (3-е изд.). Хьел, Л., Зиглер, Д. (Ред.). Санкт-Петербург, Питер Пресс.
- Chepeleva, N. (2009). Methodological foundations of personal achievement in the context of psychological hermeneutics. *Scientific notes of Institute of psychology of Kostyuk G.S. of Ukraine*, 37, 21-31. In Maksimenko, S. (Ed.). Kyiv, Nika-Centr. [in Ukrainian]
- Чепелева, Н. (2009). Методологічні основи дослідження особистості у контексті психологічної герменевтики. *Наукові записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України*, 37, 21-31. Максименко, С. (Ред.). Київ, Ніка-Центр.
- Lunov, V. (2017). The professional thinking of police cadets on the educational-academic stage of professional training. *American Journal for Fundamental, Applied & Experimental Research* 1 (4), 63-75.
- Lyubchuk, O., Lunov, V. (2016). Forming of entrepreneurial potential of personality in the professional training at universities. *American Journal of Fundamental, Applied & Experimental Research*, 1 (1), 57-60.
- Maksimenko, S., Osyodlo, V. (2011). Subjective approach in the study of professional self-realization. *Psychology and law*, 1. Retrieved 2011, from <http://psyjournals.ru/psyabjective> approach in the study ofndlaw/2011/nl/39330(g)
- Максименко, С., Осёдло, В. (2011). Субъектный подход в изучении профессиональной самореализации. *Психология и право*, 1. [http://psyjournals.ru/psyandlaw/2011/nl/39330\(g\)](http://psyjournals.ru/psyandlaw/2011/nl/39330(g))
- Mar'yanenko, L. (2011). Justification of theoretical model of the student's self-realization in scientific cognitive activity. *International and Applied Researches In Practice of Leading Scientific Schools*, 1(13), 183-202. Retrieved 2011, from <http://orcid.org/0000-0003-4037-9652>.
- Мар'яненко, Л. (2011). Обгрунтування теоретико-експериментальної моделі дослідження самореалізації учня в навчально-пізнавальній діяльності. *International and Applied Researches In Practice of Leading Scientific Schools*, 1(13), 183-202. <http://orcid.org/0000-0003-4037-9652>.